

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ**

ЗІНЕВИЧ АНАСТАСІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 141.32:165.62](44)“19”

**ЛЮДИНА І СВІТ В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ Г. МАРСЕЛЯ
ТА Е. МІНКОВСЬКОГО**

Спеціальність 09.00.05 – історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України у відділі історії зарубіжної філософії.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ЛЯХ Віталій Васильович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України,
завідувач відділу історії зарубіжної філософії

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
ТАРАНОВ Сергій Володимирович,
заступник директора Центру гуманітарної
освіти НАН України;

кандидат філософських наук, доцент
ФОМЕНКО Алла Миколаївна,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету
МОН України.

Захист відбудеться «21» червня 2019 р. о 14:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.161.02 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий «16» травня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Л.А. Ситніченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. XXI століття відзначається зрушеннями в соціокультурній сфері, що пов'язані з постіндустріальним типом розвитку суспільства. Перехід від індустріального до інформаційного суспільства супроводжується заміщенням цінностей виживання цінностями самовираження (Р. Інглхарт), що веде до дедалі більшої емансипації людей від зовнішнього тиску соціуму. Поширення цінностей самовираження перетворює процес модернізації на процес людського розвитку, що підвищує ступінь індивідуальної свободи. У «суспільстві знань» продуктивність праці залежить не так від чинників матеріального характеру, як від ідей і творчої уяви. Це сприяє створенню атмосфери інтелектуальної творчості, але водночас вимагає самоаналізу і пошуку шляхів особистісної самореалізації. Відтак знову стає актуальним питання духовного розвитку людини.

За доби модерну сенс буття був «метанаративом», що зазвичай соціум забезпечував індивіду. У постіндустріальну й постмодерну добу, з її процесами демократизації і секуляризації, соціальний тиск істотно зменшився, а пошук смислових підстав існування став нагальним для кожної людини. За умов зникнення колективного майбутнього як «Проекту» (З. Бауман) людина має навчитися створювати власну перспективу життя, власний «метанаратив», що мотивує її до самовираження, саморозвитку та творчості. Це зростання духовного запиту на пошук власного сенсу буття є помітним і в сучасному українському суспільстві. Тут дедалі частіше звертаються до обговорення тем і проблем, характерних для екзистенціальної філософії, а саме: до шляхів відкриття людиною індивідуального сенсу буття. Тому стають актуальними дослідження, що відслідковують особливості цієї екзистенціальної смислотворчості.

У дисертації розглянуто своєрідний шлях знаходження буттєвого сенсу, запропонований Г. Марселем та Е. Мінковським, праці яких становлять

окремий екзистенціальний напрямок у французькій філософії, що недостатньо досліджений на вітчизняному філософському просторі.

Ступінь наукової розробки проблеми. Іноземна дослідницька література, присвячена онтології Г. Марселя, представлена працями Г. Шпігельберга, П. Коліна, Ж. Колета, Ж. Деломе, К. Тійета, Т. Конінк, М. Вето, Ф. Алквійє, П.Б. Іфумба, А. Марі, С.Р. Грос, Л. Алої, Х. Таттам, Г. Таврїзан, В. Візгіна, В. Кузнецова, Р. Данільченко, І. Вдової. Зокрема, дисертації Є. Станченко й А. Точіліна присвячені розгляду онтології Марселя у світлі протиставлення «несправжнього» знеособленого функціонального існування й «справжнього» людського буття.

Т. Мішо, К.Р. Хенлі і Ж. де Лакост розглядають думку Марселя як постмодерністську, натомість П.Л. Буржуа – як альтернативну думці постмодерну.

Окремо стоять праці вчених, що зазнали впливу Г. Марселя, а саме: П. Рікера (який порівняв екзистенціальну філософію Г. Марселя і К. Ясперса, а також феноменологію Г. Марселя і Е. Гусерля), Р. Труафонтена (якому Г. Марсель доручив узагальнити його філософію в цілісну систему), П. Пріні і З. Фьольца (які написали перші дисертаційні дослідження з філософії Г. Марселя).

Працям Г. Марселя було присвячено декілька розділів дисертацій українських дослідників. Зокрема, Б. Головка одним з перших присвятив філософії Марселя розділ своєї монографії, яка стала основою для докторської дисертації. Розкриттю теології Буття Марселя присвячений розділ у монографії та докторській дисертації С. Таранова. С. Шевченко у своїй кандидатській дисертації й монографії присвятив розділ аналізу поглядів Марселя на автентичний світ буття й неавтентичний світ володіння. У розділі кандидатської дисертації Ю. Ковальчук, присвяченому Марселю, описується його вчення про любов як вірність Іншому. Щодо перекладів, то на сьогодні українською мовою перекладена лише книга Г. Марселя « *homo viator. Прологомени до метафізики надії*» за редакцією та з передмовою В. Ляха.

Іноземними дослідниками феноменології переживання людини Е. Мінковського є Ж. Лантері-Лора, А. Татосіан, І. Пелісьє, А. Урфер, Ж. Шамон, Е. ван Дорцен, Ж. Уліак, С. Дебру, С. Фолін, Р. Мей, Л. Бінсвангер, Г. Еленбергер, Ж. Поре, Л.А. Сас, М.Т. Тексера, Т. Кісіл, Г. Стангеліні, А.І. Сато, Дж.Ч. Каттінг, Ж. Гарабе, Р. Алмада, які поєднують у собі теоретиків-феноменологів та практиків-психіатрів. Дослідниками його концепції «життєвого контакту з реальністю» та екзистенціальної антропології є феноменологи Г. Шпігельберг та А.-Т. Тименецька. Розділ праці дослідника А. Бергсона Ж. Біянко і дисертація Ж.М. Ваз присвячені аналізу впливу філософських ідей Бергсона на концепції Е. Мінковського. Книга Ж.-К. Грульє «Ежен Мінковський. Філософ психіатрії» присвячена порівнянню ідей Мінковського з ідеями М. Шелера, М. Бубера, Е. Гусерля й А. Бергсона та концепціям «життєвого часу» й «життєвого простору» Мінковського. Праця О. Власової й стаття І. Блауберг описують концепції «життєвого контакту з реальністю» й «особистісного пориву» Мінковського та вплив на останню концепції «життєвого пориву» А. Бергсона. Окремо заслуговують на увагу праці послідовників Мінковського – Ж. Габеля і Р.Д. Лейнга, які не тільки коментують, а й продовжують розвивати його ідеї. Слід згадати також працю Г. Марселя «Феноменологічні нотатки про буття в ситуації», у якій він знаходить спорідненість своєї концепції «буття в ситуації» з концепцією «життєвого контакту з реальністю» і «резонансом з космосом» Е. Мінковського.

Мета та завдання дисертаційного дослідження. Мета дослідження – виявлення спільності й розбіжності розуміння Г. Марселем і Е. Мінковським людини, світу та контакту людини зі світом через переживання.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- виявити теоретичні джерела екзистенціальної філософії Г. Марселя й Е. Мінковського;

- обґрунтувати можливість об'єднання Г. Марселя й Е. Мінковського в єдину екзистенціальну традицію;

- з'ясувати специфіку феноменології життєвого досвіду Г. Марселя й Е. Мінковського;

- показати особливість концепцій особистості Г. Марселя й Е. Мінковського;

- розкрити специфіку концепцій реальності Г. Марселя й Е. Мінковського, їхніх поглядів на засоби встановлення контакту з реальністю, на відчуження людини від реальності та можливості його подолання;

- порівняти концепції «буття в ситуації» Г. Марселя та «життєвого контакту з реальністю» Е. Мінковського;

- зіставити погляди Г. Марселя й Е. Мінковського з поглядами інших представників екзистенціальної філософії (М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса, П. Тілліха, М. Бердяєва) на людину, світ і характер їхніх стосунків;

- прослідкувати подальший розвиток ідей Е. Мінковського в екзистенціальній філософії.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з виконанням планових тем відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, де виконувалося дослідження: «Трансформація засад філософії в добу постмодерну» (січень 2015 р. – грудень 2016 р.; державний реєстраційний номер 0115U002971) та «Феномен ідентичності в історико-філософських дискурсах» (січень 2017 р. – грудень 2019 р.; державний реєстраційний номер 0117U002118).

Об'єктом дослідження є екзистенціальна філософія Г. Марселя й Е. Мінковського.

Предметом дослідження є концепції Г. Марселя й Е. Мінковського щодо людини і світу в аспекті контакту людини з екзистенціальною реальністю.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Історико-генетичний метод застосований для виявлення джерел екзистенціальної філософії Г. Марселя й Е. Мінковського та аналізу процесу еволюції їхньої думки. Біографічний метод застосований для виявлення впливу обставин життя

Г. Марселя й Е. Мінковського на розвиток їхніх ідей. Герменевтичний аналіз застосований для інтерпретації текстів через реконструкцію екзистенціального, культурного та історичного контексту, в яких виник екзистенціальний рух взагалі, і екзистенціальна філософія Г. Марселя й Е. Мінковського зокрема. Компаративний метод застосований для виявлення спільності та розбіжності уявлень Г. Марселя й Е. Мінковського про людину в аспекті її контакту зі світом, та для виявлення специфіки їхньої думки щодо уявлень представників інших екзистенціальних напрямків: М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, М. Мерло-Понті, К. Ясперса, П. Тілліха, Х. Ортегі-і-Гассета і М. Бердяєва. Метод феноменологічної редукції застосований для визначення первісної настанови, або «апріорної конструкції» філософа, яка імпліцитно закладена в основу його світогляду та методології його дослідження. Принцип міждисциплінарного підходу застосований для опису філософської концепції Е. Мінковського про способи контакту людини зі світом, яка стала підґрунтям для його феноменологічної психології. Важливого методологічного сенсу для дисертаційного дослідження набули праці відомих українських філософів (О. Білого, О. Гомілко, С. Крилової, С. Куцепал, Т. Лютого, Н. Хамітова) в царині філософської антропології, а також в царині методології історико-філософського дослідження. В означеному сенсі йдеться насамперед про праці А. Єрмоленка, О. Йосипенко, В. Кебуладзе, В. Ляха, Я. Любивого, Н. Поліщук, С. Пролеєва та ін.

Наукова новизна дослідження. Вперше у вітчизняній історії філософії з'ясовано сутність екзистенціально-орієнтованого феноменологічного напрямку, репрезентованого концепціями Г. Марселя та Е. Мінковського. Обґрунтовано тезу про те, що особливість екзистенціальної антропології Г. Марселя та Е. Мінковського полягає в органічній єдності індивідуально-екзистенціального й універсально-духовного вимірів людини, що дозволило виокремити в їх працях поняття «екзистенціальної реальності» та «екзистенціальної настанови». Виявлені тенденції розвитку запропонованих тез екзистенціальної антропології стосовно подолання сучасних форм екзистенціального відчуження.

Вперше:

- розкрито своєрідність феноменології Е. Мінковського і Г. Марселя та доведено її сутнісну спрямованість на осмислення феноменів переживання, що уможливило визначення її відмінності від традиційної, спрямованої на дослідження феноменів свідомості, феноменології Е. Гусерля;

- виявлено специфіку екзистенціально-антропологічних поглядів Г. Марселя та Е. Мінковського, яка полягає в тлумаченні особистості в речіщі взаємозв'язку індивідуально-екзистенціального (до якого входять життєвий досвід, тілесність, переживання і вітальність людини) й універсально-духовного вимірів на відміну від філософії людини М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра, у яких людина зводилася до індивідуально-екзистенціального виміру;

- впроваджено новий термін «екзистенціальна настанова», який дозволяє пояснити відмінність феноменологічної настанови Г. Марселя та Е. Мінковського від феноменологічної настанови Е. Гусерля, яка є «гносеологічною настановою» свідомості на пізнання феномену. На відміну від неї, екзистенціальна настанова є спрямованістю усієї особистості, у єдності її вітальності та свідомості, до буття;

- виявлено спорідненість між концепцією «буття в ситуації» Г. Марселя і концепцією «життєвого контакту з реальністю» Е. Мінковського, що ґрунтуються на таких способах встановлення контакту людини зі світом, як співприсутність, причетність, участь і залучення (Г. Марсель), та симпатія і споглядання (Е. Мінковський);

- з'ясовано сутність екзистенціального відчуження людини в екзистенціальній антропології, яка полягає у втраті людиною повноти існування, та експліковано його основні форми: відсутність «життєвого контакту з реальністю», придушення переживання раціо (домінування раціо над переживанням), позиція «неангажованого спостерігача», зведення людини до «соціальної функції»;

- доведено відмінність способів подолання відчуження людини від світу, властивих екзистенціальній антропології, від запропонованих М. Гайдеггером і

Ж.-П. Сартром. На відміну від останніх, Г. Марсель і Е. Мінковський вбачали можливість повернення контакту з буттям у появі нового «надраціонального» або духовного рівня, а не у поверненні на «дораціональний» чи «екзистенційний» рівень;

- встановлено вплив методу інтуїтивного пізнання А. Бергсона на екзистенціально-орієнтовану феноменологію та з'ясовано, що цей вплив став засадою для методу «вторинної рефлексії» Г. Марселя і методу «споглядання» та «симпатії» Е. Мінковського.

Отримали подальший розвиток:

- теза про своєрідність концепту «особистісного пориву» Е. Мінковського, який, на відміну від «життєвого пориву» А. Бергсона, як руху всього суцього у майбутнє, є участю у русі людства до реалізації в людині повноти людяності та відбувається не на вітальному, а на духовному рівні;

- розуміння методу «вторинної рефлексії» Г. Марселя як своєрідної трансформації методу «інтуїтивного пізнання» А. Бергсона. На відміну від «первинної» аналітичної рефлексії, «вторинна» рефлексія Г. Марселя є методом відновлення цілісності та конкретності феноменів переживання через їх споглядання, зосередженість на них і участь у сумісному бутті з ними. На відміну від методу інтуїції А. Бергсона, вона не заперечує аналітичну рефлексію, але включає її у себе, як перший етап пізнання.

Уточнено:

- зміст таких базових понять дослідження, як екзистенціальний вимір, духовний вимір та особистість. «Екзистенціальний вимір» – це вимір переживання, життєвої енергії, вітальності, пристрасної чи афективної природи людини. «Духовність» – це повнота буття (Г. Марсель), чи повнота самоздійснення себе як людини (Е. Мінковський). Поняття «особистості» розуміється як єдність екзистенціального і духовного в людині, а не як соціальна роль, і не як індивідуальність, яка є вираженням екзистенції часткового індивідуума;

- зміст концепту «екзистенціальної реальності» (М. Купер), застосованого для пояснення специфіки погляду на реальність Г. Марселя та Е. Мінковського. В дисертації під екзистенціальною реальністю розуміється суб'єктивна реальність життя, яка переживається суб'єктом і в якій він бере участь, на відміну від «об'єктивної» або «емпіричної» реальності, що відкривається неангажованому спостерігачу як сукупність зовнішніх об'єктів чи фактів. Доведено, що концепт «екзистенціальної реальності» дозволяє виявити змістовну єдність концептів «екзистенціального виміру» Г. Марселя, «справжнього світу» М. Бердяєва, «внутрішнього світу» Л. Бінсвангера та Е. ван Дорцен, «екзистенціального світу» Т.М. Титаренко.

Теоретичне та практичне значення роботи. Отримані результати можуть застосовуватись для дослідження розвитку феноменології та екзистенціальної філософії, для розробки курсів історії філософії, курсів з онтології, філософської антропології та інших гуманітарних дисциплін. Також вони можуть використовуватись на семінарах, присвячених екзистенціальній філософії Г. Марселя й Е. Мінковського та їх послідовників. Отримані висновки становлять інтерес для міждисциплінарних екзистенціально-феноменологічних, філософсько-психологічних та екзистенціально-антропологічних досліджень.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та основні положення наукової новизни отримані автором самостійно і відображають результати, отримані в процесі дослідження.

Апробація дослідження. Основні ідеї дисертації були апробовані на науково-практичних конференціях: на Міжнародній науковій конференції молодих учених: «Філософія: нове покоління «Філософія між природничими та гуманітарними науками»» (Київ, НАУКМа, квітень 2016 р.); на Міжнародній науковій конференції молодих учених «Філософія: нове покоління: «Слово і невисловлюване»» (Київ, НАУКМа, квітень 2017 р.); на Міжнародній конференції: «Семінар з процесуальної філософії А.Н. Вайтгеда» (Франція, Фонтареш, березень 2017 р.); на науковій конференції «Історико-філософські

читання пам'яті М.М. Вернікова» (Одеса, ОНУ ім. І.І. Мечникова, червень 2017р., червень 2018 р.); на III Міжнародній конференції з філософської практики: «На шляху до ідеї філософської практики III. Людина в процесі» (Польща, Ополе, Інститут філософії Університету Ополе, грудень 2017 р.); на конференції «Екзистенціальний практикум і традиція в Україні» (Київ, Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського, червень 2018 р.). У 2016 р. отримала диплом II ступеню на Першому всеукраїнському конкурсі імені Неллі Адольфівни Іванової-Георгієвської для молодих дослідників за наукове дослідження: «Дві феноменології й дві французькі традиції екзистенціальної філософії» у галузі «феноменологія», яке було надруковане у «Філософській думці» № 5, 2017. Дисертація обговорювалась на відділі історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України.

Публікації. Результати дослідження відображено у 14 наукових публікаціях загальним обсягом 7.85 др. арк., у тому числі – 4 статтях у вітчизняних фахових виданнях, 1 статті у виданні, що входить до наукометричної бази даних Web of science, 3 закордонних статтях, 3 статтях в інших виданнях, 1 статті у збірці за результатами наукових конференцій та 2 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації визначається метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з: вступу, чотирьох розділів з внутрішнім поділом на підрозділи, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаної літератури.

Матеріали дисертаційного дослідження викладено на 166 сторінках. Кількість бібліографічних найменувань становить 165 джерел. Загальний обсяг роботи становить 180 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** до дисертаційного дослідження обґрунтовано актуальність теми та доцільність роботи, визначено її мету та головні дослідницькі завдання, розкрито наукову новизну та сформульовано основні положення, що виносяться на захист, подано відомості щодо апробації роботи, її структури та можливості практичного застосування.

У **першому розділі «Теоретико-методологічна основа дослідження»** відображено стан наукової розробки поглядів Г. Марселя та Е. Мінковського на людину, світ і їхній взаємозв'язок, показана джерельна база дослідження та основні методологічні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукового дослідження проблеми»** розглядаються й аналізуються праці українських та іноземних філософів з досліджуваної проблеми. Уточнено і експліковано значення основних термінів дослідження: «феноменологія», «екзистенція», «екзистенціальний», «екзистенційний», «екзистенціалістський», «життєвий порив», «особистісний порив», «духовний вимір», «трансценденція», які розкриваються у працях В. Ляха, К. Райди, С. Шевченка, І. Блауберг, П. Рікера, Г. Шпігельберга, А.-Т. Тименецької, І. Пелісьє, С. Бутру. Проведений історико-філософський аналіз виявив відсутність праць, у яких зіставляються погляди Г. Марселя і Е. Мінковського на людину, світ і взаємозв'язок між ними; чи праць, у яких розглядається особливість феноменології Г. Марселя і Е. Мінковського як окремої традиції, що відштовхується від феноменології Бергсона. Також показано, що основні праці не містять порівняння бергсоніансько-орієнтованої феноменології Марселя та Мінковського і феноменології Гусерля, чи гусерліанських феноменологів, за винятком праць Г. Шпігельберга і П. Рікера, що зіставляють феноменології Марселя і Гусерля, їх феноменологічний метод і їхню дослідницьку настанову стосовно пізнаваного феномену.

Підрозділ 1.2. «Методологічні основи дисертаційного дослідження» репрезентує основні методологічні стратегії дослідження цієї проблеми:

історико-генетичний, біографічний, компаративний методи, метод герменевтичного аналізу, метод феноменологічної редукції, принцип міждисциплінарного підходу і способи використання цих методів для розв'язання дослідницьких завдань.

У другому розділі **«Витоки феноменології й екзистенціальної філософії Г. Марселя й Е. Мінковського»** здійснено аналіз основних теоретичних і критичних джерел феноменології та екзистенціальної думки Г. Марселя та Е. Мінковського.

У підрозділі 2.1. **«Феноменологія й онтологія А. Бергсона як джерело екзистенціальної філософії Г. Марселя та Е. Мінковського»** доведено, що основним витком думки Г. Марселя та Е. Мінковського була феноменологія й онтологія А. Бергсона. Показано антропологізацію онтології Бергсона, здійснену Г. Марселем та Е. Мінковським: якщо в центрі уваги Бергсона знаходиться всесвіт в процесі його становлення, то в центрі уваги Г. Марселя та Е. Мінковського постає людина та її особливе місце у бутті. Зокрема показано, як «час» Бергсона перетворюється в Мінковського на «життєвий час», а «durée» перетворюється на особистість як своєрідну «тривалість», окрему від тривалості всесвіту. Показано перетворення методу «інтуїтивного пізнання» Бергсона на метод «вторинної рефлексії» в Марселя та на симпатичний і споглядальний методи пізнання в Мінковського.

У підрозділі 2.2. **«Феноменологія Г. Марселя та Е. Мінковського vs феноменологія Е. Гусерля»** проведено порівняльний аналіз феноменології Г. Марселя та Е. Мінковського з феноменологією Е. Гусерля. Показана відмінність в феноменологічній настанові дослідників: якщо в Марселя та Мінковського ця настанова екзистенціальна, то в Гусерля – гносеологічна. Доведено, що феноменологія Марселя та Мінковського (що ґрунтувалася на ідеях Бергсона) і феноменологія Гусерля розбудовувались на незалежних одна від одної підставах. Показана спільність двох феноменологій у подоланні природничої настанови заради того, щоб досягнути конкретне, унікальне, одиничне, а також у подоланні каузального мислення заради того, щоб

осягнути феномен в його темпоральності. Показана відмінність завдань двох феноменологій: якщо завдання феноменології Гусерля полягає у пошуку перших підстав свідомості, то завдання феноменології Марселя та Мінковського полягає у пошуку останніх етичних підстав буття людини й сенсу її конкретного життя.

У третьому розділі **«Взаємозв'язок людини та світу в екзистенціальній філософії Г. Марселя та Е. Мінковського»** представлені погляди дослідників на людину, структуру її особистості, світ, екзистенціальну реальність, способи контакту людини зі світом, форми втрати цього контакту та форми його відновлення.

У *підрозділі 3.1. «Екзистенціальний поворот у філософії Г. Марселя та Е. Мінковського»* розкрито зміст цього повороту: відмовляючись від поділу людини на свідомість і тіло, вони віддають перевагу «втіленій особистості»; заперечуючи позицію байдужого спостерігача, вони віддають перевагу «симпатії» по відношенню до світу (за Е. Мінковським) чи «позиції учасника» (за Г. Марселем). Вони також долають протиставлення суб'єкта світові і пропонують натомість концепції «життєвого контакту з реальністю» та «буття в ситуації», спрямованих на об'єднання людини зі світом. Розкрито наслідок цього повороту, що полягає у доведенні примату буття, переживання, «екзистенціального виміру» (Г. Марсель) чи «глибинного виміру» (Е. Мінковський) людини над аналітичним мисленням та раціональними конструкціями.

У *підрозділі 3.2. «Екзистенціальна реальність за Г. Марселем та Е. Мінковським»* виявлено специфіку поглядів дослідників на реальність, розкрито зміст поняття «екзистенціальна реальність», яка не є емпіричною об'єктивною реальністю, а перебуває по той бік суб'єкт-об'єктної дихотомії: вона є тим, що людина переживає і з чим вступає у відносини.

Показано, що Е. Мінковський, слідом за своїм учителем А. Бергсоном, розуміє під реальністю «життєву тривалість», що триває в часі і проживається людиною, на протилежність дійсності як простору, як світу речей та об'єктів.

Показана спорідненість «просторового мислення» (А. Бергсон, Е. Мінковський) з «природною настановою» (Е. Гусерль), які, на думку цих мислителів, домінують в науці і в повсякденному житті. У момент аналізу суб'єкт і об'єкт перебувають поза часом. Між ними відсутній будь-який зв'язок. Тоді як в екзистенціальній реальності неможливо виокремити суб'єкт і об'єкт, зовнішнє і внутрішнє. У ній усе існує у єдності того, хто проживає, і того, що проживається, учасника і ситуації. Розкрито зміст терміну «екзистенціальний погляд на реальність» (Г. Марсель), який є поглядом не спостерігача чи користувача, а учасника. Доведено, що цей термін дозволяє уникнути об'єктивації екзистенціальної реальності. Встановлено спорідненість цього терміну з терміном «екзистенціальна реальність» (М. Купер), та термінами «реальність життя», «людська реальність» (Е. ван Дорцен) сучасних екзистенціальних мислителів.

У підрозділі 3.3. *«Форми контакту з реальністю в Г. Марселя та Е. Мінковського»* були з'ясовані основні форми взаємозв'язку людини зі світом: споглядання, симпатія, відчуття міри й меж (за Е. Мінковським); настанова учасника і споглядача (за Г. Марселем), які протистоять настанові функціонера й глядача. Виявлено специфіку концепції екзистенціального відчуження Г. Марселя і Е. Мінковського, яке розуміється і як відчуження раціоналізованої свідомості від екзистенціального виміру переживання, вітальності і тілесності усередині людини, абстрагування і придушення розумом екзистенції; і як відчуження свідомості від світу й інших людей через позицію зовнішнього спостерігача, не залученого у буття, власне тіло і переживання. Порівнявши їхню концепцію контакту з реальністю з концепцією Ж.-П. Сартра та М. Гайдеггера, було доведено, що Марсель і Мінковський вбачали можливість подолання «екзистенціального відчуження» й повернення контакту з буттям у появі нового «надраціонального» або духовного рівня, а не у поверненні на «дораціональний» або «екзистенційний» рівень.

У підрозділі 3.4. *«Опозиція існування і буття в онтології Г. Марселя»* розкрито протиставлення існування як емпіричного, профанного і Буття як

трансцендентного, сакрального. Прослідковано Марселеве обґрунтування їхньої єдності у поняттях «шляху» і «надії». Встановлено шляхи доступу до буття через позицію учасника та через споглядання, уважність й зосередженість. Порівняння поглядів на буття Г. Марселя і на Dasein М. Гайдеггера дозволило встановити, що, на відміну від М. Гайдеггера, який розглядає людину як «буття-до-смерті», буття в розумінні Марселя є вічністю, що здійснюється у часі життя людини в моменти її самотрансцендування. Показано значення особливого «екзистенціального виміру» (Г. Марсель) як проміжного між соціальним і духовним вимірами.

У *підрозділі 3.5. «Екзистенціальний і духовний виміри особистості в екзистенціальній антропології Е. Мінковського»* було розкрито його концепцію особистості як єдності індивідуально-екзистенціального й універсально-духовного вимірів в людині, на відміну від концепції особистості М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра, у яких людина зводилася до індивідуально-екзистенціального виміру. Показано, що людина, за Е. Мінковським, не зводиться ні до свідомості (як у Сартра), ні до єдності тілесності і свідомості (як у М. Мерло-Понті), а є єдністю «глибинного виміру» вітальності зі свідомістю та духом. Встановлено спорідненість цієї концепції особистості з концепцією «інкорпорованого духу» Г. Марселя, як єдність тілесності, екзистенціального виміру, свідомості й духу всередині людини. Виявлено, що в екзистенціальній антропології Е. Мінковського духовність розуміється як людяність і досягається через причетність до загальнолюдської духовної культури, що містить образи й ідеали людяності, усі колишні варіанти її втілення.

У *підрозділі 3.6. ««Живе Я» в поглядах Г. Марселя та Е. Мінковського»* розкриті погляди дослідників на «я» людини, як на «живе Я», залучене у буття. Показана певна узгодженість цих поглядів з поглядами А. Бергсона на «основне» або «глибинне Я». Доведено, що, на відміну від концепції «емпіричного» і «трансцендентального еґо» Е. Гусерля, «живе Я» передує еґо cogito і не зводиться до свідомості. Виявлено, що за Мінковським та Г. Марселем «я» є не готовою даністю, а завданням, тобто можливістю,

розташованою у майбутньому. Вони відрізняють «теперішнє я» й «майбутнє я», яке є «я належним» (Г. Марсель), «людяним» (Е. Мінковський) і якого людина може досягти через вірність своїм обов'язкам та виборам. Така позиція дозволяє уникнути реїфікації «я», розуміння його на кшталт речі, продукту природного чи соціального середовища, і осягнути «я» як процес, рух, тривалість, «особистісний порив» на шляху до обраного з загальнолюдської культури ідеалу людяності (Мінковський) та до повноти буття (Марсель).

У четвертому розділі «Подальший розвиток концепцій контакту зі світом Е. Мінковського та Г. Марселя» показано трансформації концепцій Г. Марселя та Е. Мінковського їхніми послідовниками. Доведено актуальність думки Е. Мінковського та Г. Марселя для розв'язку проблем сучасного світу.

У підрозділі 4.1. «Екзистенціальне відчуження в поглядах Ж. Габеля та Р.Д. Лейнга» розглянуто застосування концепції «екзистенціального відчуження» для виявлення форм соціального відчуження, що виникають внаслідок утворення «хибного я» (за Р.Д. Лейнгом), або «хибної свідомості» (за Ж. Габелем). Показано перетворення концепції «втрати життєвого контакту з реальністю» Е. Мінковського на концепцію двох «я» Р.Д. Лейнга: «внутрішнього» («істинного») і «зовнішнього» («хибного»), яке формується в процесі соціалізації як соціально-прийнятний образ себе. Встановлено основні механізми формування «хибного я» через «соціальні фантазії» та нав'язування хибного «почуття провини». Розкрито розуміння Лейнгом внутрішнього відчуження як зростання «хибного я» і повне придушення й витіснення ним «внутрішнього я», яке поступово стає нереальним, «уявлюваним я».

Показано спорідненість концепції «хворобливого раціоналізму» Е. Мінковського з концепцією «уречевленої» чи «хибної свідомості» Ж. Габеля. Розкрито зміст поняття «уречевлення» («реїфікації») Ж. Габеля як соціального уречевлення людини, перетворення її на річ, готовий продукт, знаряддя праці, що призводить до випадіння людини з часу свого життя й історії у зовнішній простір.

У підрозділі 4.2. «Використання ідей «залучення» Г. Марселя та «життєвого контакту з реальністю» Е. Мінковського в контексті розв'язання сучасних проблем» доведена актуальність думки дослідників як одного із способів здобуття втраченої суб'єктивності, онтологічної вкоріненості у бутті та смислу особистісного буття в акті вільного вибору. Показано значення наявності особистісного майбутнього для самоздійснення людини. Встановлено відмінність сучасних форм «екзистенціального відчуження» від відчуження за доби Марселя й Мінковського внаслідок появи віртуальної реальності, яка дозволяє втекти не тільки від загроз зовнішнього світу, а й від власних переживань та думок, й уникнути «екзистенціальної тривоги» (П. Тілліх), що виникає внаслідок відсутності сенсу життя й не-справжності свого існування. Для подолання сучасних форм відчуження людини від себе й від світу визначено можливості використання концепцій «буття», «інкорпорованого духу» (Г. Марсель) й «життєвого контакту з реальністю» (Е. Мінковський), та засобів відновлення контакту з реальністю через трансцендування індивідуального «єго» й утворення над-соціального й «над-індивідуального» (чи «над-особистісного») виміру духу, запропонованих Г. Марселем та Е. Мінковським.

ВИСНОВКИ

У Висновках наводяться основні результати історико-філософського дослідження поглядів Г. Марселя та Е. Мінковського на особистість, світ, засоби встановлення контакту зі світом та на відчуження людини від світу й способи його подолання.

1. Показано оригінальність феноменологічних методів «вторинної рефлексії» (Г. Марсель), «симпатії» та «споглядання» (Е. Мінковський), які дозволяють досягнути конкретний життєвий досвід людини, не абстрагуючи й не об'єктивуючи його, та зрозуміти феномени переживання в їхній цілісності та конкретності.

2. Виявлено специфіку поглядів на реальність Г. Марселя та Е. Мінковського, експліковано зміст поняття «екзистенціальна реальність», що є реальністю життя людини, яку вона переживає і з якою вступає у відносини. Розкрито зміст терміну «екзистенціальний погляд на реальність» (Г. Марсель), який є поглядом не спостерігача чи користувача, а учасника. Доведено, що цей термін дозволяє уникнути об'єктивації екзистенціальної реальності, бо світ відкривається людині або як об'єктивна, або як екзистенціальна реальність залежно від її точки зору, настанови. Встановлено відмінність їхніх уявлень про реальність від класичних уявлень про об'єктивну, емпіричну реальність.

3. З'ясовано основні форми взаємозв'язку людини зі світом, виокремленні Г. Марселем і Е. Мінковським: споглядання, симпатія, відчуття міри й меж (за Е. Мінковським); настанова учасника й споглядача (Г. Марселя), які протистоять настанові функціонера й глядача.

4. Розкрито своєрідність концепцій особистості Г. Марселя та Е. Мінковського, в яких індивідуально-екзистенціальний вимір об'єднується з універсально-духовним виміром. Показано, що людина, за Г. Марселем та Е. Мінковським, не зводиться ні до свідомості (як у Сартра), ні до єдності тілесності і свідомості (як у М. Мерло-Понті), а є єдністю тілесності і вітальності (екзистенції) зі свідомістю та духом. Виявлено, що в екзистенціальній антропології Е. Мінковського духовність розуміється як людяність і досягається через причетність до загальнолюдської духовної культури, що містить образи й ідеали людяності; тоді як в антропології Г. Марселя духовність розуміється як трансцендування існування в напрямі до буття.

5. Виявлено спільність концепцій «екзистенціального відчуження» Г. Марселя й Е. Мінковського як відчуження гіпертрофованої свідомості від екзистенціального виміру переживання, вітальності й тілесності усередині людини; та як відчуження свідомості від світу й інших людей внаслідок позиції зовнішнього спостерігача.

6. Доведена специфічність шляху подолання відчуження людини від світу, запропонованого Г. Марселем і Е. Мінковським у порівнянні зі шляхом, запропонованим представниками іншої екзистенціальної традиції – М. Гайдеггером і Ж.-П. Сартром. Встановлено, що Марсель і Мінковський вбачали спосіб відновлення контакту з буттям через появу нового «надраціонального» або духовного рівня, а не у поверненні на «дораціональний» або «екзистенційний» рівень.

7. Показаний шлях подальшого розвитку концепції «екзистенціального відчуження» Е. Мінковського його послідовниками Р.Д. Лейнгом і Ж. Габелем у бік її застосування для виявлення соціальних форм відчуження людини, що виникають внаслідок утворення «хибного я» (за Р. Лейнгом), або «хибної свідомості» (за Ж. Габелем).

8. Доведена актуальність філософських концепцій «буття», «інкорпорованого духу» (Г. Марсель) та «особистісного пориву» й «життєвого контакту з реальністю» (Е. Мінковський) для подолання сучасних форм екзистенціального відчуження людини від свого «живого я», інших людей і світу та для здобуття цілісності своєї особистості завдяки культивуванню духовного виміру і його об'єднанню з екзистенціальним виміром всередині людини.

СПИСК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Зіневич А.С. Феноменологія й онтологія А. Бергсона як виток екзистенціальної філософії Г. Марселя и Е. Мінковського / А.С. Зіневич // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В., Вип. 9-10 (157-158). – Київ, 2016. – С. 137-146.
2. Зіневич А.С. Дві феноменології й дві французькі традиції екзистенціальної філософії / А.С. Зіневич // Філософська думка, Вип. 5. – Київ, 2017. – С.76-89.

3. Зіневич А.С. Проблема відчуження свідомості від реальності в екзистенціальній філософії Є. Мінковського й Г. Марселя / А.С. Зіневич // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – Вип. 3-4 (161-162). – Київ, 2017. – С. 24-36.
4. Зіневич А.С. Існування та Буття в філософії Г. Марселя / Зіневич А.С. // Δόξα/Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 1 (29). Про сакральне-1. – Одеса: «Акваторія» 2018. – С. 92-102.
5. Zinevych A.S. The existential and the spiritual in the existential anthropology of G. Marcel and E. Minkowski / A.S. Zinevych // Anthropological Measurements of Philosophical Research (Антропологічні виміри філософських досліджень), Вип. 14. – Дніпро: Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, 2018. – С. 142-157.

Статті в інших виданнях:

6. Зіневич А.С. Екзистенціальний поворот у французькій феноменологічній думці: Г. Марсель і Є. Мінковський / А.С. Зіневич // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – Вип. 9-10 (147-148). – Київ, 2015. – С. 78-89.
7. Зіневич А.С. Бергсоніанская феноменология Е. Минковского и Г. Марселя и феноменология Э. Гусерля / А.С.Зіневич // Иудаика в Одессе. Сборник статей по итогам работы программы по иудаике и израилеведению, ОНУ им. И.И. Мечникова. – Одеса: «Фенікс», 2017. – С. 96-115.
8. Zinevych A.S. Russian existential therapy / A.S. Zinevych // «Hermeneutic circular», April 2017. – London, The Society for Existential Analysis, 2017. – С.14-16.
9. Zinevych A.S. Minkowski's concept of “vital contact with reality” in existential philosophical context / A.S. Zinevych // «Orpheus Glance. Selected papers on process psychology: the Fontarèches meetings 2002–2017». – Brussels, 2018. – С. 309-317.

10. Зіневич А.С. Болезни сознания: Эжен Минковский про экзистенциальное отчуждение / А.С. Зіневич // «Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия», Вып. 30 (2/2017). – Москва, 2017. – С. 137-147.

11. Зіневич А.С. Погляди послідовників Е. Мінковського Ж. Габеля й Р.Д. Лейнга на екзистенційне відчуження / А.С. Зіневич // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – Вып. 3-4 (165-166). – Київ, 2018. – С. 118-135.

Тези виступів на конференціях:

12. Зіневич А.С. Философия как искусство жизни: от Сократа до экзистенциализма / А.С. Зіневич // Тези одинадцятої міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління»: «Філософія: між природничими та гуманітарними науками», квітень, 2016 р., НАУКМа. – Київ, 2016. – С. 27-30.

13. Зіневич А.С. Онтология А. Бергсона: жизнь по ту сторону символов / А.С. Зіневич // Тези XII міжнародної наукової конференції «Філософія. Нове покоління»: «Слово і невисловлюване», квітень 2017 р., НАУКМа. – Київ, 2017. – С.41-43.

14. Зіневич А.С. Генеалогія французької екзистенціальної філософії: школа Анрі Бергсона / А.С. Зіневич // Матеріали доповідей учасників історико-філософських читань пам'яті Марата Вернікова «Історія філософії як історія філософських традицій», 29- 30 червня 2017 р., м. Одеса : збірка доповідей / За ред. С.Г. Секунданта. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. – С. 67-74.

АНОТАЦІЯ

Зіневич А.С. Людина і світ в екзистенціальній філософії Г. Марселя та Е. Мінковського. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. – Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 2019.

Дисертація є першим у вітчизняній історії філософії дослідженням феноменології й екзистенціальної філософії Ежена Мінковського й першим в історії філософії порівнянням екзистенціальної думки Г. Марселя з думкою Е. Мінковського з метою виявлення спільності витоків і спрямування розвитку їхніх концепцій контакту людини зі світом. Результати дослідження дозволили об'єднати екзистенціальну думку Г. Марселя та Е. Мінковського в окрему феноменологічну й екзистенціальну традицію, витоком якої є феноменологія А. Бергсона. Було виявлено оригінальність їхніх феноменологічних методів «вторинної рефлексії» (Г. Марсель), «симпатії» та «споглядання» (Е. Мінковський), які дозволяють досягнути конкретний життєвий досвід людини й феномени її переживання в їхній цілісності та конкретності. Було виявлено специфічність їхніх поглядів на реальність як на «екзистенціальну реальність». Виявлена особливість концепцій особистості Г. Марселя та Е. Мінковського, яка розуміється ними як єдність індивідуально-екзистенціального й універсально-духовного вимірів в людині. Розкрито своєрідність концепції Г. Марселя й Е. Мінковського щодо екзистенціального відчуження, яке розуміється ними як відчуження гіпертрофованої свідомості від екзистенціального виміру всередині людини, та як відчуження свідомості від світу й інших людей внаслідок зайняття позиції зовнішнього спостерігача, не залученого у буття. Показаний шлях подальшого розвитку думки Е. Мінковського його послідовниками Р.Д. Лейнгом і Ж. Габелем для дослідження соціальних форм відчуженого існування другої половини ХХ ст. Доведена актуальність концепцій «залучення» Г. Марселя та «життєвого контакту з реальністю» Е. Мінковського для подолання сучасних форм екзистенціального відчуження людини, а також для пошуку людиною сенсу свого життя.

Ключові слова: екзистенціальний вимір, духовний вимір, екзистенціальна реальність, екзистенціальна настанова, життєвий контакт з реальністю, життєвий час, буття, особистісний порив, вторинна рефлексія, феноменологія.

АННОТАЦИЯ

Зиневич А.С. Человек и мир в экзистенциальной философии Г. Марселя и Э. Минковского. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 – история философии. – Институт философии имени Г.С. Сковороды НАН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация является первым в отечественной истории философии исследованием феноменологии и экзистенциальной философии Эжена Минковского и первым в истории философии сравнением экзистенциальной философии Г. Марселя и Э. Минковского с целью выявления общности истоков и направления развития их концепции контакта человека с миром. Результаты исследования позволили объединить феноменологию и экзистенциальную философию Г. Марселя и Э. Минковского в отдельную феноменологическую и экзистенциальную традицию, истоком которой является феноменология А. Бергсона. Было выявлено оригинальность их феноменологических методов «вторичной рефлексии» (Г. Марсель), «симпатии» и «созерцания» (Э. Минковский), которые позволяют постичь конкретный жизненный опыт человека и проживаемые феномены в их целостности и конкретности. Было показано специфику их взглядов на реальность как на «экзистенциальную реальность». Выявлена оригинальность концепции личности Г. Марселя и Э. Минковского как единства индивидуально-экзистенциального и универсально-духовного в человеке. Раскрыта суть концепции «экзистенциального отчуждения» Г. Марселя и Э. Минковского, которое понимается ими как отчуждение гипертрофированного сознания от экзистенциального измерения в человеке, и как отчуждение сознания от мира и других людей в результате занятия позиции внешнего наблюдателя, не вовлеченного в бытие. Показан путь дальнейшего развития мысли Э. Минковского его последователями Р.Д. Лейнгом и Ж. Габелем в направлении исследования социальных форм отчужденного существования

второй половины XX в. Доказана актуальность концепций «вовлеченности» Г. Марселя и «жизненного контакта с реальностью» Э. Минковского для преодоления современных форм экзистенциального отчуждения человека, а также для поиска человеком смысла своей жизни.

Ключевые слова: экзистенциальное измерение, духовное измерение, экзистенциальная реальность, экзистенциальная установка, жизненный контакт с реальностью, проживаемое время, бытие, личностный порыв, вторичная рефлексия, феноменология.

SUMMARY

Zinevych A. S. The human being and the world in existential philosophy of G. Marcel and E. Minkowski. – Manuscript.

Dissertation for a degree of the candidate in philosophical sciences, specialty 09.00.05 – History of philosophy. – H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The dissertation is the first study of the phenomenology and existential philosophy of Eugene Minkowski in the Ukrainian history of philosophy and the first comparison of the existential philosophy of G. Marcel and E. Minkowski in the history of philosophy with purpose of revealing the communion of origins and direction of the development of their concept of human contact with the world. The research results allowed to unite the phenomenology and existential philosophy of G. Marcel and E. Minkowski into a separate phenomenological and existential tradition, rooted in A. Bergson's phenomenology. The originality of their phenomenological methods of “secondary reflection” (G. Marcel), “sympathy” and “contemplation” (E. Minkowski), which allow to comprehend a person’s particular life experience and the lived phenomena in their wholeness and concreteness, was revealed. The specifics of their views on reality of human life as an “existential reality” were shown. The originality of the concept of personality of G. Marcel and E. Minkowski as a unity of the individual-existential and universal-spiritual in human was highlighted.

The importance of opposing the existence as empirical, profane and the Being as transcendent, sacral, to which G. Marcel, as well as such like-minded existential thinkers, as K. Jaspers, P. Tillich and E. Minkowski came, was proved. The meaning of introducing a special “existential dimension” of reality, which Marcel placed between social and spiritual worlds, was shown. In this dimension of reality the social and spiritual factors unite in each human being in a unique way, embodying in one’s way of life, acts and deeds. If the social world exists objectively, the spiritual world doesn’t have its separate reality as in Plato’s image of ideal world outside and besides human being as an existing subject. The existential dimension is regarded as a level, where person acts as an “existence”, while on biological dimension one acts as a physical body, and on social dimension one acts as a social function, and on spiritual dimension one acts as a personality. Also the thesis demonstrates how the proposed existential dimension corresponds with “three-sphere” model of V. Frankl, “three-world” model of L. Binswanger and “four-dimensional” model of E. van Deurzen.

The particularity of the concept of “existential alienation” of G. Marcel and E. Minkowski was demonstrated, which is understood as the alienation of the hypertrophied consciousness from the existential dimension within the person, and the alienation of consciousness from the world and other people as a result of taking the position of an external observer, disconnected from being. The way of further development of the thought of E. Minkowski by his followers R.D. Laing and J. Gabel in the direction of the study of the social forms of alienated existence of the second half of the XX century was presented. The relevance of the concepts of “engagement” of Marcel and “vital contact with reality” of Minkowski was proved to be actual for overcoming modern forms of existential alienation, as well as for the human search for meaning of one’s life.

Keywords: existential dimension, spiritual dimension, existential reality, existential attitude, vital contact with reality, lived time, being, personal impetus, secondary reflection, phenomenology.

Підписано до друку 10.05.2019 р.
Ум. др. арк. 1,4. Формат 60x84/16.
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 1605-01
Надруковано з макету замовника у ФОП Шмидко Т.С.
Свідоцтво ДК 5941 від 11.01.2018 р.
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 8. Тел. (050) 411-66-51, (044) 22-99-539

Видавництво «Наукова столиця»